

Research Paper

**National and religious cultural functions of endowments in
Kerman during the Safavid era**

**Jalaluddin Shamsuddin Nejad¹, Iraj Jalali^{2*}, Ebrahim Khorasani
Parizi³**

1. PhD student, Department of History of Civilization of Islamic Nations, Islamic Azad University, Baft Branch, Kerman, Iran
2. Assistant Professor of Iranian History, Islamic Period, Islamic Azad University, Baft Branch, Kerman, Iran
3. Assistant Professor, Department of History, Baft Branch, Islamic Azad University, Baft, Iran

ARTICLE INFO

Abstract

PP: 541-559

Use your device to scan and
read the article online

Keywords: *Waqf
Safavid Kerman Islamic
civilization cultural
development*

Endowment with charitable motives has a long history in Iranian history, and the endowment institution has become the source of religious, scientific, and cultural services. Kerman has also been considered a political, scientific, and cultural center in southeastern Iran since ancient times, and for this reason, attention has been paid to education and the establishment of educational centers. This research examines the national and religious cultural functions of endowment in Kerman during the Safavid era. The objectives of the research include understanding the role of endowment in establishing scientific and educational centers, and directing the religious and cultural affairs of the society. The research hypotheses confirm the study of the impact of endowment on educational development and guiding the ruling thought. The research method is descriptive-analytical, and data were extracted from documentary sources such as endowment letters, historical documents, and architectural works of Kerman. The findings show that endowment has contributed to economic development, reduced inequalities, promoted Shiism, and strengthened cultural identity by providing sustainable resources for urban, educational, and religious infrastructures, and has led to the sustainability of Islamic civilization in Kerman. This institution has been not only a tool for public welfare but also a key factor in social and cultural cohesion.

Citation: Shamsuddin Nejad, J., Jalali, I. and Khorasani Parizi, E. (2025). **National and religious cultural functions of endowments in Kerman during the Safavid era**. *Geography (Regional Planning)*, 15(60), 541-559

DOI: [10.22034/jgeoq.2025.463616.4112](https://doi.org/10.22034/jgeoq.2025.463616.4112)

****Corresponding author:** Iraj Jalali, **Email:** iraj.jalali.53@iau.ac.ir

Copyright © 2024 The Authors. Published by Qeshm Institute. This is an open access article under the CC BY license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Extended Abstract

Introduction

Today, political participation as the most important indicator of the political development of nations has become inevitable. This shows itself in a more sensitive way in third world countries that are experiencing the transition from tradition to modernity. Governments also have to engage in political participation to gain legitimacy. On the other hand, the high level of political participation of the people in the field of political decisions and policies indicates the developed culture and the development of the political culture of that society. From the point of view of social and political scientists, political participation is a process that is located in a variable network of social relations, and these social relations can limit or facilitate the relationship of actors with resources and opportunities.

Methodology

The current research method is a survey, and the field method was used to collect data related to the variables. This questionnaire is based on the Likert scale (closed questionnaire) and was collected from experts and experts in the fields of sociology and politics. The validity of the research is form and content validity and Cronbach's alpha coefficient was used to test the reliability of the research. Therefore, in this regard, using SPSS econometric software, Cronbach's alpha was calculated above 0.80 for the questions of the 36-item questionnaire; which shows the appropriateness of the information gathering tool in terms of reliability. It is worth mentioning that the literature section of this research is derived from library studies and applied research. Therefore, according to the centrality of the subject, this research is descriptive and correlational, and in order to investigate the relationship between variables, Pearson and regression statistical methods have been tested. Given that the purpose of the current research is to investigate the relationship between social networks and participation in elections based on geographical and regional characteristics in Hormozgan province during the period of 2024, the statistical population of the research consists of all the citizens of Bandar Abbas

city, which includes 240,000 people, in The legal age for political contributions is (above 18 years). Therefore, according to the wideness of the statistical population, 384 people were selected from four districts of Bandar Abbas municipality using random sampling method.

Results and Discussion

In this research, the study of social networks and participation in elections based on geographical and regional characteristics in Hormozgan province during the period of 2024 has been tested. As the results showed, the use of internal social networks can have a direct effect on the participation in the elections, in the same way, it was found that the use of external social networks can have a negative effect on the participation in the elections. On the other hand, three demographic variables of age, marital status and income were confirmed, and it was found that the younger the age of the people, the lower the participation in the elections. On the other hand, the higher the number of married people, the higher the participation in the elections. If people's income increases, it can affect their participation in elections. On the other hand, performance based on the satisfaction of officials can also maximize participation in elections.

Conclusion

Many of the news and events mentioned in the cyber space with the content of spreading rumors are unreal and fake. Therefore, by presenting correct and correct news, these news can be neutralized. Since the inclination of young people, especially students, to participate in virtual networks is not a purely technological issue and has various social, cultural and political factors, it is necessary to establish a professional working group consisting of experts, specialists and researchers of social sciences in order to approve the comprehensive media law in the Islamic Shura Majlis. Investigate various aspects related to cyberspace, among which the research findings of experts in the field of policy making, decision-making and future directions can be a way forward for cyberspace, especially the policy of restricting users' access to some networks. Education is one of the solutions that focuses on the

element of the audience, that is, the countless users present in social networks, and seeks to improve the level of media literacy of people. Users, including young people, should be trained so that they can adopt correct behavior in the space of social networks. Paying attention to the emerging phenomenon of social networks and the lack of familiarity with all the effects of using these networks, it is necessary to conduct more research on other aspects of the influence of these networks on students' lives, including its effect on their

mental and mental health. Creating and expanding traditional social organization alongside virtual communities, including Islamic associations of mosques, student organizations, youth organizations, and the Red Crescent in order to educate future citizens, shape and nurture ideas, and help to expand and create relationships with civic organizations of young people in a practical way to strengthen their actions. Youth socialization can have an effective effect in their real world.

References

1. Abbasi Sarmadi, Mehdi; Mehrabi Kushki, Razieh; Rahbar Qazi, Mahmoud Reza. (2014), Investigating the effect of social capital on participation in elections, social issues of Iran 2014; 5 (2): 41-60 (in Persian).
2. Ahmadi, Y. (2019). The Impact of Types of Social Capital in Social Networks on Types of Political Participation (Case Study: Citizens Aged 18 to up in Sanandaj). *Journal of Applied Sociology*, 30(3), 1-22. doi: 10.22108/jas.2019.110615.1366 (in Persian).
3. Ahmed, S., & Gil-Lopez, T. (2024). The company you keep: Social network characteristics and political participation disparity among adolescents and young adults. *new media & society*, 26(2), 782-804.
4. Arijeniwa, A. F., & Nwaoboli, E. P. (2023). Setting agenda for public discourse: Examining the impact of social media on political participation amongst Nigerian youth. *International Journal of Arts, Humanities and Management Studies*, 10(1), 36-53.
5. Bennett, W.L., and A. Segerberg. 2012. The logic of connective action: Digital media and the personalization of contentious politics. *Information, Communication and Society* 15 (5): 739-768.
6. Berelson, B., Lazarsfeld, P. F., & McPhee, W. N. (1954). *Voting: A study of opinion formation in a presidential campaign*. University of Chicago Press.
7. Campbell, D. E. (2013). Social networks and political participation. *Annual Review of Political Science*, 16, 33-48.
8. Dolatabadi Farahani, Meysam; Mohammadpour, Sara. (2020). The Impact of Twitter Social Network on the Political Participation of Tehran Users, *Quarterly Journal of Human Geography*, 12(4), 426-451(in Persian).
9. Gholami, B., rahmani firouzjah, A., & abbasi esfajir, A. A. (2023). Sociological explanation of the impact of (virtual) social networks on the security of political participation in the Islamic Republic of Iran (Case study: Tehrani citizens). *Basij Strategic Studies*, 25(97.2), 71-98 (in Persian).
10. Gould, Roger V. 2004. "Why do Networks Matter? Rationalist and Structuralist Interpretations." Pp. 233-57. *Social Movements and Networks: Relational Approaches to Collective Action*. Mario Diani and Doug McAdam, editors. Oxford University Press.
11. Hosseinzadeh, A., mavalizadeh, E., & moradian, K. (2015). The Studying of Effect of Internet on Political Attitude of Student (Model of Studying: The Students of Shahid Chamran University of Ahwaz). *Quarterly Journal of Social Development (Previously Human Development)*, 9(2), 47-62 (in Persian).
12. Intyaswati, D., & Fairuzza, M. T. (2023). The influence of social media on online political participation among college students: mediation of political talks. *Southern Communication Journal*, 88(3), 257-265.
13. Jeroense, T., & Spierings, N. (2023). Political participation profiles. *West European Politics*, 46(1), 1-23.
14. Kananinasab, S., Mottaghi, E., Roshanaei, A., Shekarbeygi, A., & Mirzaei, K. (2021). Sociological study of the impact of lifestyle on political participation of students (a case study of students of Razi University, Kermanshah). *Political Sociology of Iran*, 3(4), 229-248. doi: 10.30510/psi.2021.228335.1146 (in Persian).
15. Kaskazi, A., & Kitzie, V. (2023). Engagement at the margins: Investigating how marginalized teens use digital media for political participation. *New Media & Society*, 25(1), 72-94.

16. KhajehSarvi, G., & Noorbakhsh, S. M. (2018). How mass media influence the Tehran citizens' political participation. *Contemporary Political Studies*, 9(2), 55-81. doi: 10.30465/cps.2018.3406 (in Persian).
17. Kim, B., & Hoewe, J. (2023). Developing contemporary factors of political participation. *The Social Science Journal*, 60(4), 862-876.
18. Lim, C. (2008). Social networks and political participation: How do networks matter?. *Social forces*, 87(2), 961-982.
19. Milbrath, L. W., & Goel, M. L. (1977). *Political participation: How and why do people get involved in politics?* Rand McNally & Company.
20. Mottaghi, Afshin; Ghorbani Sepehr, Arash; Ansari, Zahra. (2019). Examining the Impact of Cyber Space on Increasing Political Participation And its effect on the level of social capital of Iranian citizens, *Iranian Social Development Studies*, 11(3), 107-127 (in Persian).
21. Nejat, J., Ebadollahi, H., & Zahmatkesh, H. (2015). A study on Effect of Social Capital on Political Participation (Case Study: 15- 29 year old young People in Bushehr Province). *Strategic Studies on Youth and Sports*, 13(26), 171-183 (in Persian).
22. Ruess, C., Hoffmann, C. P., Boulianne, S., & Heger, K. (2023). Online political participation: the evolution of a concept. *Information, Communication & Society*, 26(8), 1495-1512.
23. Shahramnia, A., Ebrahimipour, H., Mahmoud Oghli, R., & Malekan, M. (2017). Evaluation The Impact of Social Networks on Political Participation , Case Study :Mazandaran University. *Journal of Applied Sociology*, 28(1), 19-32. doi: 10.22108/jas.2017.21248 (in Persian).
24. Theocharis, Y., Boulianne, S., Koc-Michalska, K., & Bimber, B. (2023). Platform affordances and political participation: how social media reshape political engagement. *West European Politics*, 46(4), 788-811.
25. Theocharis, Y., & van Deth, J. W. (2018). *Political participation in a changing world: Conceptual and empirical challenges in the study of citizen engagement*. Routledge.
26. Verba, S., & Nie, N. H. (1972). *Participation in America: Political democracy and social equality*. Harper and Row.
27. Vromen, A., Loader, B. D., Xenos, M. A., & Bailo, F. (2016). Everyday making through Facebook engagement: Young citizens' political interactions in Australia, the United Kingdom and the United States. *Political Studies*, 64(3), 513-533.
28. Waeterloos, C., Walrave, M., & Ponnet, K. (2021). Designing and validating the Social Media Political Participation Scale: An instrument to measure political participation on social media. *Technology in Society* 64: 101493.
29. Waeterloos, C., Walrave, M., & Ponnet, K. (2024). Social media as an exit strategy? The role of attitudes of discontent in explaining non-electoral political participation among Belgian young adults. *Acta Politica*, 59(2), 364-393.

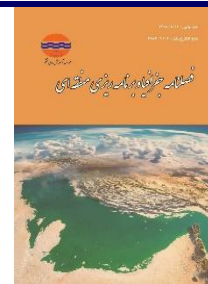
انجمن ژئوپلیتیک ایران

فصلنامه جغرافیا (برنامه ریزی منطقه‌ای)

دوره ۱۵، شماره ۶۰، پاییز ۱۴۰۴

شابا چاپی: ۶۴۶۲-۲۲۲۸ شابا الکترونیکی: ۲۱۱۲-۲۷۸۳

Journal Homepage: <https://www.jgeoqeshm.ir/>

مقاله پژوهشی

کارکردهای فرهنگی ملی و مذهبی وقف در کرمان در دوران صفویه

جلال الدین شمس الدین نژاد-دانشجوی دکتری، گروه تاریخ تمدن ملل اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد بافت، کرمان، ایران

ایرج جلالی*-استادیار تاریخ ایران دوره اسلامی دانشگاه آزاد اسلامی واحد بافت، کرمان، ایران

ابراهیم خراسانی پاریزی- استادیار، گروه تاریخ، واحد بافت، دانشگاه آزاد اسلامی، بافت، ایران

چکیده	اطلاعات مقاله
وقف با انگیزه‌ی نیکوکاری سابقه‌ی طولانی در تاریخ ایران دارد و نهاد وقف منشأ خدمات مذهبی، علمی و فرهنگی گردیده است. کرمان نیز از قدیم‌الایام به عنوان کانون سیاسی، علمی و فرهنگی در جنوب شرق ایران مطرح بوده و به همین دلیل توجه به امر تعلیم و تربیت و ایجاد مراکز آموزشی مورد توجه قرار گرفته است. این پژوهش به بررسی کارکردهای فرهنگی ملی و مذهبی وقف در کرمان در دوران صفویه می‌پردازد. اهداف تحقیق شامل شناخت نقش وقف در تأسیس مراکز علمی و تعلیم و تربیت، و سمت‌وسو دادن به امور مذهبی و فرهنگی جامعه می‌شود. فرضیه‌های تحقیق به بررسی تأثیر وقف بر توسعه آموزشی و هدایت اندیشه حاکم را تأیید می‌کنند. روش تحقیق توصیفی-تحلیلی است و داده‌ها از منابع اسنادی مانند وقف‌نامه‌ها، اسناد تاریخی و آثار معماری کرمان استخراج شده‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد وقف با تأمین منابع پایدار برای زیرساخت‌های شهری، آموزشی و مذهبی، به توسعه اقتصادی، کاهش نابرابری‌ها، ترویج تشیع و تقویت هویت فرهنگی کمک کرده و به پایداری تمدن اسلامی در کرمان منجر شده است. این نهاد نه تنها ابزاری برای رفاه عمومی بلکه عامل کلیدی در انسجام اجتماعی و فرهنگی بوده است.	شماره صفحات: ۵۴۱-۵۵۹ از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید واژه‌های کلیدی: وقف صفویه کرمان تمدن اسلامی توسعه فرهنگی

استناد: شمس الدین نژاد، جلال الدین، جلالی، ایرج و خراسانی پاریزی، ابراهیم. (۱۴۰۴). کارکردهای فرهنگی ملی و مذهبی وقف در کرمان در دوران صفویه. فصلنامه جغرافیا (برنامه ریزی منطقه‌ای)، ۱۵(۶۰)، ۵۴۱-۵۵۹

DOI:10.22034/jgeoq.2025.463616.4112

* نویسنده مسئول: ایرج جلالی، پست الکترونیکی: iraj.jalali.53@iaiu.ac.ir

مقدمه

وقف با انگیزه‌ی نیکوکاری سابقه‌ی طولانی در تاریخ ایران دارد و نهاد وقف منشأ خدمات مذهبی، علمی و فرهنگی گردیده است. کرمان نیز از قدیم‌الایام به عنوان کانون سیاسی، علمی و فرهنگی در جنوب شرق ایران مطرح بوده و به همین دلیل توجه به امر تعلیم و تربیت و ایجاد مراکز آموزشی مورد توجه قرار گرفته است. از دوران سلاجقه‌ی کرمان، توجه به امر وقف و موقوفات اهمیت یافته و از دوره‌های بعد، بویژه از دوران صفویه، توجه به موقوفات و به طور خاص موقوفات آموزشی توسعه یافت. در این دوران، شهر کرمان به عنوان یکی از مراکز کلیدی ولایات صفوی، شاهد گسترش چشمگیر نهاد وقف بود که نه تنها بر پایه فرهنگ و تمدن اسلامی شکل گرفت، بلکه به عنوان رکنی محوری در ساختار اقتصادی جامعه عمل کرد و تأثیرات عمیقی بر حیات شهری گذاشت. حاکمان محلی مانند گنجعلی‌خان، که از سال ۱۰۰۵ تا ۱۰۳۴ هجری قمری به عنوان حاکم کرمان منصوب شد، با وقف اموال گسترده‌ای همچون مجموعه گنجعلی‌خان (شامل بازار، چهارسوق، حمام، میدان، مدرسه، ضرابخانه، مساجد، کاروانسرا و آب‌انبار)، قنات و باغاتی مانند بیرم‌آباد و شهرآباد، نقش برجسته‌ای در آبادانی اقتصادی و فرهنگی شهر ایفا کردند (اکبرپوراسکلی و همکار، ۱۴۰۰: ۱۰۲). این موقوفات، که با طراحی معماری یزدی و اصفهانی اجرا شدند، درآمدهای پایداری برای تأمین هزینه‌های نگهداری بناها، مواجب مدرسان و پیش‌نمازان، شهریه طلاب و امور رفاهی فراهم آوردند و به توزیع مجدد ثروت و کاهش فاصله طبقاتی کمک کردند. بعد از روی کار آمدن سلسله‌ی صفویه، این خاندان با توجه به ویژگی‌های مذهبی و صوفیانه، تحولات و دگرگونی‌هایی در زمینه‌های مختلف و از جمله مراکز علمی به وجود آوردند. در این راستا، مساجد و مدارس متعددی برای ترویج علوم دینی در شهرهای مختلف و از جمله کرمان ساخته شد. در کرمان، این گسترش با تمرکز بر موقوفات آموزشی همراه بود؛ برای مثال، مدرسه گنجعلی‌خان به عنوان یکی از مراکز کلیدی آموزشی وقفی، با استخدام استادان برجسته برای تدریس علوم دینی، منبع مالی مستمری برای دانش‌آموزان نیازمند فراهم آورد و به پیشرفت آموزش در جامعه کمک کرد.

در پی گسترش مدارس و مساجد، موقوفات مربوط به آنها نیز توسعه یافت و از درآمد همین موقوفات، هزینه‌های نگهداری ساختمان‌ها، اطعام فقرا، درمان بیماران و برگزاری مراسم مذهبی مانند تعزیه و روضه‌خوانی در ماه‌های محرم و صفر پرداخت می‌شد. این اقدامات نه تنها به تقویت فرهنگ تشیع اثنی‌عشری در کرمان کمک کرد، بلکه از نظر اقتصادی، با ایجاد بازارها و کاروانسراها، تجارت محلی را رونق بخشید و به فقرزدایی از طریق خدمات رفاهی مانند شربت‌خانه‌ها و مهمانسراها یاری رساند. وقف به عنوان یک سنت ماندگار و به جا مانده از پیامبر اکرم (ص) نقش بسیار چشمگیری در پیشرفت‌های علمی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی در جهان اسلام داشته است. با نگاهی به تاریخ اسلام مشاهده می‌شود که اولین مورد وقف از جانب رسول خدا (ص) انجام پذیرفت و بعدها نیز در همه جوامع اسلامی، این سنت مورد توجه قرار گرفته و به رغم همه حوادث و دگرگونی‌ها، آثار بسیار ارزشمندی در زمینه‌های گوناگون بر جای گذاشته است. وقف در ابتدا و دوران رشد، نابودی فقر مادی و ظاهری را مد نظر داشت اما با توانمندی و بارور شدن فرهنگ و تمدن انسانی، مجال بیشتری یافته و نابودی فقر معنوی و پنهان را هدف قرار داد؛ به طوری که ما در دوره‌های مختلف شاهد حضور جدی وقف در تأسیس مراکز علمی، کتابخانه‌ها و موضوع تعلیم و تعلم هستیم (زارعی و همکاران، ۱۳۹۹: ۲۴۳). در کرمان

دوران صفویه، این نقش دوگانه وقف برجسته‌تر شد؛ موقوفات گنجعلی‌خان نه تنها به کاهش فقر مادی از طریق درآمدهای اقتصادی بازار و قنوات کمک کرد، بلکه با حمایت از آموزش دینی و مراسم فرهنگی، به رفع فقر معنوی جامعه پرداخت و هویت اسلامی شهر را تقویت نمود. مسئله اصلی این تحقیق شناخت و بررسی نقش و جایگاه وقف به عنوان یکی از ارکان محوری و تأثیرگذار در ساختار اقتصادی جامعه اسلامی است که بر پایه فرهنگ و تمدن اسلامی در شهر کرمان دوران صفویه شکل گرفته، توسعه یافته و تأثیرات عمیق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی بر حیات شهری داشته است. بنابراین این پژوهش بدنبال آن است تا به "کارکردهای فرهنگی ملی و مذهبی وقف در کرمان در دوران صفویه" بپردازد.

وقف

نهاد وقف در تاریخ تمدن اسلامی، پدیده‌ای برخاسته از عمق فرهنگ و اندیشه اسلامی است که ریشه در مبانی دینی و اجتماعی اسلام دارد. این نهاد از نخستین سده‌های اسلامی شکل گرفت و به تدریج به یکی از مهم‌ترین سازوکارهای اجتماعی در جوامع مسلمان بدل شد. مطالعات تاریخی نشان می‌دهد که وقف فراتر از یک مکانیسم اقتصادی، نقشی محوری در بازتولید ساختارهای اجتماعی و فرهنگی داشته است. خاستگاه وقف در تمدن اسلامی را باید در آموزه‌های قرآنی و سنت نبوی جستجو کرد. روایات و احادیث متعددی وجود دارند که بر اهمیت صدقه جاریه و کمک به نیازمندان تأکید می‌ورزند. این رویکرد در عمل منجر به شکل‌گیری نظامی اجتماعی شد که در آن افراد بخشی از دارایی خود را برای مصالح عمومی و خدمات اجتماعی اختصاص می‌دادند. چنین رویکردی ریشه در مفهوم عمیق برادری و همبستگی اسلامی داشت (باغستانی کوزه گر، ۱۴۰۲: ۹۹). بررسی‌های تاریخی نشان می‌دهد که وقف در طول قرون اسلامی کارکردهای متنوعی داشته است. از تأسیس مدارس و مساجد گرفته تا احداث کاروانسراها، آب‌انبارها و پل‌ها، این نهاد نقشی حیاتی در توسعه زیرساخت‌های اجتماعی ایفا می‌کرده است. در واقع، وقف مکانیسمی بود که از طریق آن جوامع اسلامی به حل مسائل عمومی و رفع نیازهای اساسی شهروندان می‌پرداختند. نظام حقوقی وقف در تمدن اسلامی از پیچیدگی و ظرافت خاصی برخوردار بود. فقیهان و حقوقدانان مسلمان چارچوب‌های دقیقی برای اداره موقوفات تدوین کردند که شامل حقوق واقف، موقوف‌علیه و متولیان می‌شد. این نظام حقوقی تلاش داشت تا حقوق همه طرفین را حفظ کند و از سوء استفاده جلوگیری نماید (امیدیان و همکاران، ۱۳۸۵: ۲۳).

مطالعات تطبیقی نشان می‌دهد که وقف در مناطق مختلف جهان اسلام، از شمال آفریقا تا شبه‌قاره هند، شکل‌های متنوعی به خود گرفته است. این تنوع نشان‌دهنده قابلیت انعطاف وقف و توانایی آن در سازگاری با شرایط محلی و فرهنگی مختلف است. با این حال، اصول بنیادین آن در همه جوامع اسلامی مشترک بوده است. وقف در تمدن اسلامی نقشی فراتر از کارکردهای اقتصادی و اجتماعی داشته است. این نهاد به مثابه یک کنش معنوی و دینی نیز شناخته می‌شده است. واقفان با بخشش اموال خود نه تنها به دنبال حل مسائل اجتماعی بودند، بلکه آن را نوعی عبادت و تقرب به خداوند می‌دانستند. این رویکرد معنوی، وقف را از یک مکانیسم صرفاً اقتصادی متمایز می‌ساخت. در طول تاریخ تمدن اسلامی، وقف نقش مهمی در حفظ و انتقال میراث فرهنگی داشته است. بسیاری از کتابخانه‌ها، مدارس و مراکز علمی از طریق وقف تأسیس و اداره می‌شدند. این نهاد به حفظ و گسترش علوم اسلامی، از فقه و حدیث گرفته تا ریاضیات و پزشکی، کمک شایانی کرده است. سیر تحول وقف در تمدن اسلامی نشان می‌دهد که این نهاد همواره با تحولات اجتماعی و سیاسی هماهنگ شده است. از دوران خلفای راشدین تا عصر عثمانی و صفوی، وقف همچنان نقش خود را

در بازتولید ساختارهای اجتماعی حفظ کرده است. با این حال، شکل و کارکردهای آن متناسب با شرایط زمانه و مکان تغییر یافته است (رجبی مند و همکاران، ۲۰۲۲: ۶۲).

مبانی فقهی و حقوقی وقف در اندیشه اسلامی، پدیده‌ای پیچیده و چندبعدی است که از ژرف‌ترین لایه‌های معرفتی فقه اسلامی برمی‌خیزد. این نهاد حقوقی-اجتماعی، فراتر از یک مکانیسم اقتصادی صرف، روایتی عمیق از مناسبات انسانی و الهی را در خود مستتر دارد. از منظر فقهی، وقف به معنای «حبس عین و تسبیل منفعت» است؛ یعنی نگاهداشت اصل مال و اختصاص منفعت آن به امور خیرخواهانه و عام‌المنفعه. خاستگاه معرفتی وقف در مبانی توحیدی و فلسفه مالکیت اسلامی ریشه دارد. در این چارچوب نظری، مالکیت مطلق از آن خداوند است و انسان تنها متصرف موقت اموال محسوب می‌شود. این رویکرد هستی‌شناختی، وقف را از یک عمل حقوقی ساده به کنشی عبادی و متعالی ارتقا می‌بخشد. فقیهان برجسته، وقف را نوعی قربت و تقرب به خداوند می‌دانند که در آن انسان با گذشت از منافع شخصی، به مرتبه‌ای از هستی دست می‌یابد که در آن مرزهای فردی و جمعی درمی‌نوردد. نظام فقهی وقف از پیچیدگی و ظرافت حقوقی بسیار برخوردار است. فقیهان اسلامی انواع مختلفی از وقف را شناسایی و تدوین کرده‌اند: وقف عام برای مصالح عمومی، وقف خاص برای خانواده و فرزندان، و وقف مشروط. برای هر یک از این گونه‌های وقف، چارچوب‌های دقیق حقوقی تعریف شده که حقوق واقف، موقوف‌علیه و متولی را به دقت مشخص می‌کند. شرایط دقیق واقف و موقوفه از مهم‌ترین مباحث فقهی است. فقیهان شروطی همچون عقل، بلوغ، اختیار و مالکیت را برای واقف ضروری دانسته‌اند. موقوفه نیز باید دارای شرایط خاصی باشد: مال مشاع یا مفروز بودن و قابلیت انتفاع. این دقت فقهی نشان می‌دهد که نظام وقف، نظامی هوشمند و با ضوابط حقوقی پیچیده است که از هرگونه سوء استفاده جلوگیری می‌کند (شهیدی پور، ۱۴۰۰: ۲۰).

نظام تولید و نظارت بر موقوفات از پیچیدگی‌های حقوقی ژرفی برخوردار است. فقیهان سازوکارهای دقیقی را برای حفظ منافع موقوفه طراحی کرده‌اند. متولی موظف است ضمن حفظ عین موقوفه، منافع آن را مطابق با شرایط واقف و مصالح عمومی اداره کند. این نظام نظارتی، مکانیسمی است که از تضییع حقوق و سوء مدیریت جلوگیری می‌کند. وقف در اندیشه اسلامی پیوندی ژرف با مفاهیم عبادی و معنوی دارد. این نهاد، نوعی صدقه جاریه محسوب می‌شود که ثواب آن حتی پس از مرگ واقف نیز استمرار دارد. رویکرد معنوی وقف، آن را از یک مکانیسم اقتصادی صرف به کنشی عبادی و متعالی ارتقا می‌بخشد که در آن منافع مادی و معنوی درهم می‌آمیزند. تحول تاریخی مبانی فقهی وقف نشان می‌دهد که این نهاد همواره با تحولات اجتماعی و سیاسی هماهنگ شده است. اگرچه اصول بنیادین وقف ثابت مانده، شیوه‌های اجرایی آن متناسب با مقتضیات زمان تغییر کرده است. این پویایی نشان می‌دهد که وقف در اندیشه اسلامی، نهادی ایستا نیست، بلکه سازوکاری زنده و پاسخگو به نیازهای متغیر جامعه است. بنابراین، وقف فراتر از یک مکانیسم حقوقی، راهکاری برای تحقق عدالت اجتماعی و همبستگی انسانی محسوب می‌شود. این نهاد پیچیده، روایتی عمیق از تعامل میان فردیت و جمعیت، مادیت و معنویت در اندیشه اسلامی است که در آن انسان با گذشت از منافع شخصی، به مرتبه‌ای از هستی دست می‌یابد که در آن مرزهای فردی و جمعی درمی‌نوردد (کاتوزیان، ۱۳۷۹: ۵۰).

وقف در دوران صفویه

نهاد وقف در ایران عصر صفوی (۹۰۷-۱۱۳۵ هجری قمری)، دوره‌ای از تحولات ژرف و گسترده را تجربه کرد که بر ساختار، کارکرد و جایگاه اجتماعی-اقتصادی آن تأثیر عمیقی گذاشت. این تحولات که متأثر از تغییرات سیاسی، مذهبی، اقتصادی و فرهنگی این دوره بود، موجب شکل‌گیری الگوی منحصر به فردی از وقف شد که در بسیاری جهات، با دوره‌های پیشین تفاوت داشت. رسمیت یافتن مذهب تشیع که مهم‌ترین تحول مذهبی عصر صفوی به شمار می‌رود، تأثیر عمیقی بر نهاد وقف گذاشت. شاه اسماعیل اول، بنیانگذار سلسله صفوی، در سال ۹۰۷ هجری قمری، تشیع را به عنوان مذهب رسمی کشور اعلام کرد و این امر، تغییرات بنیادینی در ساختار مذهبی و فرهنگی جامعه ایجاد نمود. در حوزه وقف، این تحول به شکل‌گیری موقوفات متعدد با رویکرد شیعی انجامید که هدف آنها، ترویج و تثبیت این مذهب، حمایت از علما و طلاب شیعه، و برگزاری آیین‌ها و مراسم خاص شیعی بود. در وقف‌نامه‌های این دوره، شاهد غلبه واژگان، مفاهیم و نمادهای شیعی هستیم و اختصاص بخش قابل توجهی از موقوفات به عزاداری محرم، جشن غدیر، زیارت امامزادگان و دیگر مناسک شیعی، نشان‌دهنده تأثیر عمیق این تحول مذهبی بر نهاد وقف است. همچنین، در این دوره موقوفات مرتبط با مساجد، مدارس و مراکز علمی پیشین که رویکرد سنی داشتند، دستخوش تغییراتی در اهداف، شروط و نحوه مدیریت شدند تا با گفتمان رسمی تشیع سازگاری یابند. تمرکزگرایی و تقویت قدرت دولت مرکزی، تحول سیاسی مهم دیگری بود که بر نهاد وقف در عصر صفوی تأثیر گذاشت. پادشاهان صفوی با ایجاد دستگاه اداری متمرکز، ارتش منظم و نظام مالیاتی کارآمد، قدرت دولت مرکزی را افزایش دادند و بر مناطق و گروه‌های مختلف کشور تسلط یافتند. این تمرکزگرایی، در حوزه وقف به شکل‌گیری نهادی رسمی به نام "صدر" انجامید که وظیفه نظارت، سرپرستی و مدیریت موقوفات سراسر کشور را بر عهده داشت. صدر که از عالی‌رتبه‌ترین مقامات دربار صفوی بود، متولیان موقوفات را منصوب می‌کرد، بر عملکرد آنها نظارت داشت، به شکایات و دعاوی مربوط به موقوفات رسیدگی می‌کرد و گزارش‌هایی از وضعیت موقوفات به شاه ارائه می‌داد. این نظارت دولتی، اگرچه به انسجام، یکپارچگی و کارآمدی بیشتر نظام وقف کمک می‌کرد، اما در عین حال، استقلال و خودمختاری آن را نیز کاهش می‌داد و آن را به ابزاری برای پیشبرد سیاست‌ها و اهداف حکومت تبدیل می‌نمود (گل صفت، ۱۳۸۹: ۶۰).

رونق اقتصادی و توسعه تجارت، تحول اقتصادی مهمی بود که بر نهاد وقف در دوره صفوی تأثیر گذاشت. در این دوره، به ویژه در زمان شاه عباس اول (۹۹۶-۱۰۳۸ هجری قمری)، ایران از رونق اقتصادی قابل توجهی برخوردار شد و با گسترش روابط تجاری با کشورهای اروپایی، آسیای میانه، هند و امپراتوری عثمانی، به یکی از قطب‌های مهم تجاری منطقه تبدیل گردید. این رونق اقتصادی به افزایش ثروت دولت، تجار، صنعتگران و سایر گروه‌های اجتماعی انجامید و منابع مالی بیشتری را برای وقف فراهم آورد. در نتیجه، در این دوره شاهد افزایش کمی موقوفات و گسترش دامنه و تنوع آنها هستیم. همچنین، رویکرد اقتصادی و تجاری به موقوفات تقویت شد و تلاش برای افزایش بهره‌وری و سودآوری آنها گسترش یافت. در این دوره، مدیریت موقوفات حالتی تخصصی‌تر به خود گرفت و سیستم‌های حسابداری، نظارت مالی و استفاده بهینه از منابع، توسعه یافت. همچنین، اشکال جدیدی از موقوفات همچون کاروانسراها، بازارها، کارگاه‌های تولیدی و مجتمع‌های تجاری رواج یافت که علاوه بر کارکردهای مذهبی و اجتماعی، جنبه اقتصادی و درآمدزایی نیز داشتند. توسعه شهرنشینی و رشد شهرها، تحول دیگری بود که بر نهاد وقف در عصر صفوی اثر گذاشت. در این دوره، به ویژه با انتقال پایتخت به اصفهان توسط شاه عباس اول و اجرای طرح‌های توسعه شهری، شهرنشینی گسترش یافت و

شهرهای بزرگی همچون اصفهان، تبریز، مشهد، شیراز و کاشان رشد چشمگیری کردند. این گسترش شهرنشینی، نیازهای جدیدی همچون تأمین آب، بهداشت، حمل و نقل، امنیت و خدمات شهری را پدید آورد که موقوفات، نقش مهمی در پاسخگویی به آنها ایفا می‌کردند. در این دوره، بخش قابل توجهی از موقوفات به احداث و نگهداری تأسیسات شهری همچون آب‌انبارها، قنات‌ها، پل‌ها، راه‌ها، حمام‌ها، بازارها و فضاهای عمومی اختصاص یافت. همچنین، الگوی پراکندگی موقوفات تغییر کرد و تمرکز آنها در مراکز شهری افزایش یافت. در این دوره، مجموعه‌های وقفی بزرگ و چندمنظوره در شهرها شکل گرفت که شامل مسجد، مدرسه، کتابخانه، حمام، بازار، کاروانسرا و دیگر تأسیسات بود و نیازهای متنوع شهری را برآورده می‌ساخت (یوسف‌جمالی، ۱۳۸۵: ۴۲).

تغییر در ترکیب طبقات اجتماعی و ظهور واقفان جدید، تحول اجتماعی مهمی بود که بر نهاد وقف در عصر صفوی تأثیر گذاشت. در این دوره، با تغییراتی که در ساختار سیاسی، اقتصادی و فرهنگی جامعه رخ داد، طبقات و گروه‌های اجتماعی جدیدی ظهور کردند که در میان آنها، می‌توان به تجار و بازرگانان، صاحبان صنایع، مقامات دولتی، فرماندهان نظامی و علمای شیعه اشاره کرد. این گروه‌ها که از موقعیت اقتصادی، اجتماعی و سیاسی مناسبی برخوردار بودند، به واقفان جدیدی تبدیل شدند که با انگیزه‌ها، اولویت‌ها و رویکردهای متفاوتی به امر وقف می‌پرداختند. به عنوان مثال، تجار و بازرگانان، بیشتر به وقف کاروانسراها، بازارها و تأسیسات تجاری علاقه نشان می‌دادند، در حالی که علمای شیعه، بر وقف مدارس، کتابخانه‌ها و مراکز دینی تمرکز داشتند (محمدی، ۱۳۸۶: ۹۲). این تنوع در واقفان، به گسترش دامنه و تنوع موقوفات انجامید و کارکردهای جدیدی به نهاد وقف افزود. همچنین، الگوی توزیع قدرت و نفوذ در نظام وقف تغییر کرد و گروه‌های جدیدی، کنترل و مدیریت بخشی از موقوفات را در دست گرفتند که این امر، به تکرر و تنوع بیشتر در این نهاد انجامید. توسعه هنر و معماری، تحول فرهنگی دیگری بود که بر نهاد وقف در عصر صفوی تأثیر گذاشت. این دوره که از جهات مختلف، عصر طلایی هنر و معماری ایران به شمار می‌رود، شاهد شکوفایی هنرهای همچون معماری، کاشی‌کاری، نقاشی، خوشنویسی، قالی‌بافی و فلزکاری بود. این شکوفایی هنری، در بناهای وقفی نیز تجلی یافت و به خلق آثار بی‌نظیری از معماری وقفی انجامید که در آنها، زیبایی، استحکام، کارکرد و معنویت به شکلی هماهنگ با یکدیگر ترکیب شده بودند. مساجد، مدارس، کاروانسراها، پل‌ها، آب‌انبارها و دیگر بناهای وقفی این دوره، با معماری منحصر به فرد، تزئینات هنرمندانه و مقیاس بزرگ خود، جلوه‌ای متفاوت به فضای شهری بخشیدند و به نمادهای فرهنگی و هویتی جامعه تبدیل شدند. این توجه به زیبایی و کیفیت در بناهای وقفی، تنها جنبه تزئینی نداشت، بلکه بیانگر تغییر نگرش به وقف و ارتقای جایگاه آن در جامعه بود. در این دوره، موقوفات دیگر تنها ابزاری برای رفع نیازهای اولیه و ضروری نبودند، بلکه نقش مهمی در ارتقای کیفیت زندگی، زیباسازی محیط، تلطیف روح و روان، و تقویت هویت فرهنگی و مذهبی جامعه ایفا می‌کردند (چلبی و همکاران، ۱۳۹۹: ۵۴).

مبانی معرفتی وقف در فرهنگ اسلامی

وقف به عنوان یک نهاد دینی-اجتماعی در فرهنگ اسلامی، دارای مبانی معرفتی عمیقی است که ریشه در جهان‌بینی توحیدی اسلام دارد. این نهاد بر اساس اصل بنیادین مالکیت حقیقی خداوند بر تمام هستی شکل گرفته است. از منظر اندیشه اسلامی، انسان تنها امانت‌دار و خلیفه خداوند در زمین است و مالکیت او بر اموال و دارایی‌ها، مالکیتی اعتباری و

مجازی است که از سوی خداوند به او تفویض شده است. بر این اساس، واقف با وقف دارایی خود، در حقیقت، بخشی از آنچه را که خداوند به امانت به او سپرده، به مسیری هدایت می‌کند که مورد رضایت خالق هستی باشد. این نگرش معرفتی که حاکمیت مطلق خداوند بر هستی و انسان را به رسمیت می‌شناسد، مبنای اصلی شکل‌گیری سنت وقف در تمدن اسلامی بوده و آن را از نهادهای مشابه در دیگر تمدن‌ها متمایز ساخته است. آموزه‌های قرآنی درباره انفاق، صدقه جاریه و ایثار، دومین لایه از مبانی معرفتی وقف را تشکیل می‌دهد (احمدی، ۱۳۹۳: ۳۶). قرآن کریم در آیات متعددی، مؤمنان را به انفاق در راه خدا تشویق کرده و وعده پاداش‌های دنیوی و اخروی به انفاق‌کنندگان داده است. فقهای اسلامی نیز وقف را مصداق بارز صدقه جاریه دانسته‌اند که ثواب و برکات آن پس از مرگ واقف نیز استمرار می‌یابد و در پرونده اعمال او ثبت می‌شود. این مفهوم بنیادی در اندیشه اسلامی، تأثیر عمیقی بر گسترش فرهنگ وقف در جوامع مسلمان داشته و انگیزه قدرتمندی برای واقفان فراهم آورده است تا در جهت ماندگار ساختن اعمال نیک خود، به وقف اموال و دارایی‌های خویش بپردازند. عدالت اجتماعی و مسئولیت نسبت به هموعان، سومین لایه از مبانی معرفتی وقف در فرهنگ اسلامی را تشکیل می‌دهد (عاقلی مقدم و همکار، ۱۴۰۰: ۱۱۱). در جهان‌بینی اسلامی، انسان‌ها دارای کرامت ذاتی هستند و تأمین نیازهای اساسی آنان، مسئولیتی همگانی است که بر دوش تمام افراد جامعه قرار دارد. بر اساس آموزه‌های اسلامی، ثروت و دارایی، امانتی الهی است که بخشی از آن باید در راه رفع نیازهای محرومان و بهبود شرایط زندگی آنان هزینه شود. وقف، سازوکاری نهادی برای تحقق این آرمان عدالت‌خواهانه است که به توزیع متوازن‌تر منابع و امکانات در جامعه کمک می‌کند و شکاف میان طبقات اجتماعی را کاهش می‌دهد. این نگرش معرفتی که انسان را مسئول سرنوشت هموعان خود می‌داند و بر اصل تکافل اجتماعی تأکید می‌کند، در شکل‌گیری و گسترش سنت وقف در جوامع اسلامی نقش بسزایی داشته است (مومنی و صالحیان و همکار، ۱۳۹۷: ۳۰).

مبنای معرفتی دیگر وقف در فرهنگ اسلامی، آموزه‌های مربوط به تزکیه نفس و تهذیب درون است. در نگرش اسلامی، دنیاطلبی و دلبستگی به اموال و دارایی‌های دنیوی، از بزرگ‌ترین موانع سلوک معنوی و تعالی روحی انسان به شمار می‌رود. بر اساس آموزه‌های اسلامی، انفاق و بخشش از آنچه محبوب انسان است، راهی برای رهایی از اسارت نفس و دستیابی به آزادی حقیقی است. وقف، به عنوان شکلی از انفاق که در آن، انسان از مالکیت دائمی بخشی از اموال خود چشم‌پوشی می‌کند، فرصتی برای تمرین زهد، قناعت و آزادگی فراهم می‌آورد و به تزکیه نفس و پالایش درون واقف کمک می‌کند. این بعد معرفتی وقف که بر رشد و تعالی معنوی انسان تأکید دارد، آن را به فرایندی دوسویه تبدیل می‌کند که هم به بهبود شرایط زندگی دیگران می‌انجامد و هم به ارتقای معنوی و اخلاقی خود واقف کمک می‌کند. مبنای معرفتی دیگر وقف در فرهنگ اسلامی، آموزه جاودانگی روح و استمرار حیات پس از مرگ است. در جهان‌بینی اسلامی، مرگ، پایان زندگی نیست بلکه آغاز مرحله‌ای جدید از حیات انسان است که در آن، پاداش یا کیفر اعمال دنیوی او تجلی می‌یابد. بر اساس این نگرش معرفتی، وقف، به عنوان عملی که ثواب و برکات آن پس از مرگ واقف نیز استمرار می‌یابد، فرصتی برای توشه‌اندوزی برای حیات ابدی و اخروی فراهم می‌آورد. واقف با وقف دارایی خود، در حقیقت، سرمایه‌ای جاودانه برای خود ذخیره می‌کند که ثمرات آن در دنیای پس از مرگ، به سود او خواهد بود. این انگیزه معنوی و اخروی، یکی از قوی‌ترین محرک‌های روانی برای وقف در جوامع اسلامی بوده و به ماندگاری و پایداری این سنت در طول تاریخ کمک کرده است. مبنای معرفتی دیگر وقف در فرهنگ اسلامی، آموزه خلافت انسان و مسئولیت او در آبادانی زمین

است. در جهان‌بینی اسلامی، انسان، خلیفه خداوند در زمین است و وظیفه دارد با بهره‌گیری از نعمت‌های الهی، به آبادانی و عمران زمین بپردازد و شرایط زندگی را برای خود و هم‌نوعانش بهبود بخشد. بر اساس این نگرش معرفتی، وقف، سازوکاری برای مشارکت در آبادانی زمین و بهبود شرایط زندگی است که به واقف امکان می‌دهد در راستای ایفای رسالت خلافت الهی گام بردارد. واقف با وقف دارایی خود برای ساخت و نگهداری زیرساخت‌های عمومی همچون مساجد، مدارس، بیمارستان‌ها، پل‌ها، راه‌ها و دیگر تأسیسات عام‌المنفعه، در حقیقت، در فرایند آبادانی زمین و بهره‌مندسازی انسان‌ها از نعمت‌های الهی مشارکت می‌کند و به عمران و توسعه جامعه یاری می‌رساند. این جنبه از مبانی معرفتی وقف، آن را با مفهوم توسعه پایدار و مسئولیت اجتماعی در عصر حاضر پیوند می‌زند و به آن بعدی فراتر از یک عمل صرفاً دینی می‌بخشد (امیدیان و همکاران، ۱۳۸۵: ۲۳).

احداث و توسعه مراکز علمی و آموزشی کرمان عصر صفویه

در کرمان عصر صفویه، نظام وقف نقش محوری در احداث و توسعه مراکز علمی و آموزشی ایفا می‌کرد. این مراکز که با هدف گسترش دانش و تربیت نیروی انسانی متخصص بنا می‌شدند، یکی از مهم‌ترین دستاوردهای فرهنگی و تمدنی این دوره به شمار می‌رفتند. واقفان خیراندیش با درک عمیق از اهمیت علم و دانش در پیشرفت جامعه، بخش قابل توجهی از دارایی خود را به ساخت، تجهیز و نگهداری این مراکز اختصاص می‌دادند و زیرساخت‌های لازم برای رشد و شکوفایی علمی را فراهم می‌آوردند. مدارس وقفی که در قلب نظام آموزشی کرمان عصر صفویه قرار داشتند، با معماری منحصر به فرد و امکانات متنوع خود، فضایی ایده‌آل برای آموزش و یادگیری ایجاد می‌کردند. این مدارس معمولاً از بخش‌های مختلفی چون حجره‌های متعدد برای سکونت طلاب، مسجد یا نمازخانه، کتابخانه، حیاط مرکزی، ایوان‌ها و فضاهای سرپوشیده برای تدریس و مباحثه تشکیل می‌شدند و گاه دارای امکانات جانبی همچون حمام، آشپزخانه، انبار و باغچه نیز بودند. واقفان در وقف‌نامه‌های مربوط به این مدارس، جزئیات دقیقی در مورد نحوه مدیریت، برنامه آموزشی، انتخاب مدرسان، پذیرش طلاب، تأمین هزینه‌های جاری و دیگر مسائل ذکر می‌کردند تا کیفیت آموزش و پایداری مدرسه را تضمین نمایند. مدرسه گنجعلی‌خان، مدرسه ابراهیم‌خان و مدرسه شفیعیه از جمله مدارس مهم وقفی در کرمان عصر صفویه بودند که نقش مهمی در تربیت دانشمندان و متخصصان داشتند. کتابخانه‌های وقفی بخش دیگری از مراکز علمی بودند که به واسطه نظام وقف در کرمان عصر صفویه احداث و توسعه یافتند. این کتابخانه‌ها که گاه در داخل مدارس یا مساجد و گاه به صورت مستقل بنا می‌شدند، مخازن ارزشمندی از دانش و معرفت را در خود جای داده بودند و دسترسی طیف وسیعی از افراد به منابع علمی را امکان‌پذیر می‌ساختند. در برخی از این کتابخانه‌ها، هزاران جلد کتاب و نسخه خطی در زمینه‌های مختلف علمی، دینی، ادبی، فلسفی و هنری نگهداری می‌شد که بخشی از آنها توسط واقفان اهدا شده بود و بخشی دیگر، با استفاده از درآمد موقوفات خریداری یا استنساخ می‌گردید. ساختمان این کتابخانه‌ها معمولاً به گونه‌ای طراحی می‌شد که علاوه بر فضای مخزن کتب، دارای سالن‌های مطالعه، اتاق‌های خصوصی برای مطالعات تخصصی و فضاهایی برای استنساخ و مرمت کتب نیز باشد. واقفان در وقف‌نامه‌های مربوط به کتابخانه‌ها، ضوابط دقیقی برای حفاظت از کتب، نحوه استفاده از آنها، شرایط امانت‌دهی و دیگر مسائل مربوط به مدیریت کتابخانه تعیین می‌کردند (ظهوریان و همکاران، ۲۰۲۲: ۱۹).

رصدخانه‌ها و مراکز پژوهشی نجومی از دیگر مراکز علمی بودند که با حمایت نظام وقف در کرمان عصر صفویه احداث و تجهیز می‌شدند. این مراکز که معمولاً در مکان‌های مرتفع و دور از آلودگی نوری شهر بنا می‌شدند، مجهز به ابزارها و تجهیزات پیشرفته نجومی همچون اسطرلاب، ذات‌الحلق، ربع‌مجیب و دیگر ادوات رصدی بودند و منجمان و دانشمندان در آنها به رصد ستارگان، مطالعه حرکات اجرام سماوی، تنظیم تقویم، پیش‌بینی کسوف و خسوف و دیگر فعالیت‌های نجومی می‌پرداختند. واقفان با اختصاص بخشی از موقوفات به تأمین هزینه‌های این مراکز، زمینه را برای پیشرفت دانش نجوم و علوم وابسته به آن فراهم می‌آوردند. علاوه بر کاربردهای علمی، این مراکز نقش مهمی در تعیین دقیق اوقات شرعی، جهت قبله و دیگر محاسبات مورد نیاز برای انجام فرائض دینی داشتند و از این رو، حمایت از آنها، نوعی خدمت به دین نیز محسوب می‌شد. بیمارستان‌های آموزشی یا دارالشفاهای وقفی، بخش دیگری از مراکز علمی بودند که در کرمان عصر صفویه با حمایت نظام وقف احداث و توسعه یافتند. این مراکز که با هدف آموزش علوم پزشکی، داروسازی و دیگر علوم وابسته به سلامت ایجاد می‌شدند، نقش مهمی در تربیت متخصصان حوزه بهداشت و درمان داشتند. در این بیمارستان‌ها، علاوه بر ارائه خدمات درمانی به بیماران، کلاس‌هایی برای آموزش علوم پزشکی به دانشجویان نیز برگزار می‌شد و آنان به صورت عملی و در کنار استادان خود، به معاینه و درمان بیماران می‌پرداختند. بسیاری از این بیمارستان‌ها دارای داروخانه، آزمایشگاه، اتاق‌های عمل و بخش‌های تخصصی برای درمان بیماری‌های مختلف بودند و برخی از آنها، به پرورش گیاهان دارویی در باغچه‌های اطراف خود نیز می‌پرداختند. واقفان با اختصاص بخشی از موقوفات به تأمین هزینه‌های این مراکز، زمینه را برای پیشرفت علوم پزشکی و بهبود خدمات بهداشتی و درمانی در جامعه فراهم می‌آوردند. کارگاه‌های آموزشی و مراکز مهارت‌آموزی وقفی، بخش دیگری از مراکز علمی بودند که در کرمان عصر صفویه با حمایت نظام وقف احداث و تجهیز می‌شدند. این مراکز که بیشتر بر آموزش مهارت‌های عملی و فنی متمرکز بودند، نقش مهمی در تربیت نیروی کار ماهر و متخصص در حرفه‌های مختلف داشتند. در این کارگاه‌ها، کارآموزان تحت نظارت استادان باتجربه، مهارت‌های لازم در زمینه‌های مختلف صنعتی، هنری یا خدماتی را می‌آموختند و پس از کسب تجربه و مهارت کافی، می‌توانستند به صورت مستقل به فعالیت بپردازند. واقفان با اختصاص بخشی از موقوفات به تأمین هزینه‌های این مراکز، از جمله خرید مواد اولیه، ابزار و تجهیزات، حقوق استادان و کمک‌هزینه معیشتی کارآموزان، زمینه را برای رونق صنایع و حرفه‌های مختلف و اشتغال‌زایی در جامعه فراهم می‌آوردند (رجبی مند و همکاران، ۲۰۲۲: ۶۲).

وقف و نظام آموزش دینی کرمان عصر صفویه

نظام وقف در کرمان عصر صفویه، پشتوانه اصلی آموزش دینی به شمار می‌رفت و بخش قابل توجهی از زیرساخت‌ها، منابع مالی و انسانی این نظام آموزشی را تأمین می‌کرد. در این دوره که تشیع به عنوان مذهب رسمی کشور اعلام شده بود، توجه ویژه‌ای به آموزش و ترویج معارف شیعی وجود داشت و واقفان با درک اهمیت این موضوع، موقوفات متعددی را به احداث و نگهداری مراکز آموزش دینی و حمایت از مدرسان و طلاب علوم دینی اختصاص می‌دادند. در نظام آموزش دینی کرمان عصر صفویه، سلسله مراتب آموزشی منظمی وجود داشت که از مکتب‌خانه‌های ابتدایی آغاز می‌شد و به حوزه‌های علمیه پیشرفته ختم می‌گردید. مکتب‌خانه‌ها، نخستین مرحله از این نظام آموزشی بودند که در آنها، کودکان با آموزه‌های اولیه دینی، قرائت قرآن، اصول اخلاقی و مبانی زبان عربی آشنا می‌شدند. این مکتب‌خانه‌ها که معمولاً در محلات مختلف شهر و روستاها قرار داشتند، اغلب با حمایت موقوفات محلی اداره می‌شدند و آموزگاران آنها، حقوق خود

را از محل درآمد این موقوفات دریافت می‌کردند. پس از مکتب‌خانه‌ها، مدارس متوسطه دینی قرار داشتند که در آنها، نوجوانان و جوانان علاقمند به علوم دینی، دروسی پیشرفته‌تر در زمینه صرف و نحو عربی، منطق، بلاغت، فقه مقدماتی و تفسیر قرآن می‌آموختند. در بالاترین سطح این نظام آموزشی، حوزه‌های علمیه پیشرفته قرار داشتند که در آنها، دروس تخصصی فقه، اصول، کلام، فلسفه، عرفان و دیگر علوم دینی توسط استادان برجسته تدریس می‌شد و طلاب پس از سال‌ها تحصیل و کسب تبحر در این علوم، به درجه اجتهاد می‌رسیدند. برنامه درسی در مراکز آموزش دینی کرمان عصر صفویه، ترکیبی از علوم نقلی و عقلی بود که بر اساس مذهب تشیع شکل گرفته بود. در این برنامه درسی، علوم نقلی همچون تفسیر قرآن، حدیث، فقه و رجال، در کنار علوم عقلی همچون منطق، کلام و فلسفه تدریس می‌شد و همین امر، به تربیت عالمانی جامع‌الاطراف می‌انجامید که هم در علوم نقلی و هم در علوم عقلی تبحر داشتند. منابع درسی مورد استفاده در این مراکز، عمدتاً شامل متون کلاسیک شیعی و کتب تألیف شده توسط علمای برجسته شیعه بود که بخشی از آنها از محل موقوفات خریداری یا استنساخ می‌شد و در اختیار طلاب قرار می‌گرفت. روش‌های آموزشی مورد استفاده در این مراکز نیز متنوع بود و شامل سخنرانی، مباحثه، مناظره، حفظ متون، شرح‌نویسی و پرسش و پاسخ می‌شد. در برخی از وقف‌نامه‌های مربوط به مدارس دینی، به صراحت بر لزوم استفاده از روش‌های آموزشی خلاقانه و تعاملی تأکید شده بود و متولیان و مدرسان، موظف به رعایت این دستورالعمل‌ها بودند (رنجبر و همکار، ۱۳۹۸: ۸۱).

نظام ارزیابی و صدور مدارک علمی در مراکز آموزش دینی کرمان عصر صفویه، بر پایه سنت اجازه استوار بود. در این سنت، استاد پس از اطمینان از تسلط شاگرد بر یک متن یا موضوع خاص، به او اجازه روایت یا تدریس آن را می‌داد و این اجازه، به صورت مکتوب ثبت می‌شد. این اجازه‌نامه‌ها که به منزله مدارک تحصیلی امروزی بودند، با ذکر نام استاد، نام شاگرد، عنوان متن یا موضوع، تاریخ صدور اجازه و گاه توصیفی از توانایی‌ها و ویژگی‌های علمی شاگرد، تنظیم می‌شدند و به عنوان سندی معتبر برای صلاحیت علمی فرد به شمار می‌رفتند. در بالاترین سطح، اجازه اجتهاد قرار داشت که توسط مجتهدان برجسته به شاگردان ممتاز اعطا می‌شد و به آنان اجازه می‌داد در مسائل دینی به استنباط و صدور فتوا بپردازند. این سیستم ارزیابی که بر رابطه استاد-شاگردی و ارزیابی مستمر استوار بود، انعطاف‌پذیری بالایی داشت و امکان پیشرفت تحصیلی بر اساس استعداد و تلاش فردی را فراهم می‌آورد (خلیلی، ۱۳۹۹: ۴۴). ویژگی برجسته نظام آموزش دینی کرمان عصر صفویه، پیوند عمیق آن با سایر علوم و دانش‌های رایج در آن دوره بود. در بسیاری از مدارس دینی وقفی، علاوه بر علوم دینی، دروسی در زمینه ریاضیات، نجوم، طب، طبیعیات، ادبیات و تاریخ نیز تدریس می‌شد و این امر، به تربیت عالمانی همه‌جانبه‌نگر می‌انجامید که علاوه بر تخصص در علوم دینی، با سایر علوم و دانش‌های زمان خود نیز آشنا بودند. در برخی از وقف‌نامه‌های مربوط به مدارس دینی، به صراحت بر لزوم توجه به این علوم در کنار علوم دینی تأکید شده بود و بخشی از منابع مالی به استخدام مدرسان متخصص در این زمینه‌ها اختصاص می‌یافت. این رویکرد جامع به آموزش که بر پایه سنت اسلامی وحدت علوم استوار بود، نه تنها به غنای محتوای آموزشی کمک می‌کرد، بلکه پیوند میان علوم دینی و علوم دیگر را نیز تقویت می‌نمود و از انزوا و جدایی حوزه‌های مختلف دانش جلوگیری می‌کرد. نقش موقوفات در تأمین مالی نظام آموزش دینی کرمان عصر صفویه، چنان گسترده و عمیق بود که می‌توان گفت بدون وجود این نهاد، استمرار و پویایی این نظام آموزشی امکان‌پذیر نبود. در این دوره، هزینه‌های ساخت، تعمیر و نگهداری

مراکز آموزش دینی، حقوق مدرسان و کارکنان، کمک‌هزینه تحصیلی طلاب، خرید کتب و لوازم آموزشی، تأمین خوراک و پوشاک دانش‌آموزان و دیگر ملزومات فرایند آموزش، عمدتاً از محل درآمد موقوفات تأمین می‌شد. این استقلال مالی از حکومت و قدرت سیاسی، استقلال فکری و آزادی عمل بیشتری به این مراکز می‌بخشید و به آنان امکان می‌داد بدون نگرانی از فشارهای سیاسی یا تغییر سیاست‌های دولتی، به فعالیت‌های آموزشی و پژوهشی خود ادامه دهند. علاوه بر تأمین مالی، موقوفات نقش مهمی در ایجاد چارچوب‌های حقوقی و نظارتی برای فعالیت مراکز آموزش دینی نیز داشتند. در وقف‌نامه‌های مربوط به این مراکز، ضوابط و مقررات دقیقی برای نحوه مدیریت، برنامه آموزشی، انتخاب مدرسان، پذیرش طلاب، تخصیص منابع و دیگر جنبه‌های عملکردی مراکز آموزشی تعیین می‌شد که چارچوبی نظام‌مند برای فعالیت آنها فراهم می‌آورد و از پراکندگی و بی‌نظمی جلوگیری می‌کرد (پورصفرعلی صیقلانی، ۱۳۹۵: ۱۱۶).

نقش وقف در هدایت گفتمان دینی کرمان عصر صفویه

نظام وقف در کرمان عصر صفویه، نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌دهی، هدایت و توسعه گفتمان دینی داشت. این نهاد اقتصادی-اجتماعی با فراهم آوردن پشتوانه مالی برای تولید و ترویج اندیشه‌های دینی، و ایجاد ساختارهای نهادی برای تربیت متخصصان علوم دینی، فضای گفتمانی خاصی را شکل می‌داد که محتوا، جهت‌گیری و چارچوب‌های آن تا حد زیادی متأثر از نیت و تمایلات واقفان و متولیان موقوفات بود. واقفان با تعیین شروط و قیود خاص در وقف‌نامه‌ها، بر نوع و محتوای علوم دینی‌ای که در مدارس و مؤسسات تحت حمایت آنها تدریس می‌شد، تأثیر مستقیم می‌گذاشتند. در کرمان عصر صفویه که با رسمیت یافتن مذهب تشیع همراه بود، بسیاری از وقف‌نامه‌ها به صراحت ذکر می‌کردند که منابع وقفی باید به تدریس علوم دینی شیعی، ترویج آثار فقهای امامیه و تربیت مجتهدان شیعی اختصاص یابد. این جهت‌گیری مذهبی در وقف‌نامه‌ها، به تقویت گفتمان تشیع و تضعیف گفتمان‌های رقیب همچون تسنن، عرفان و فلسفه کمک می‌کرد. در برخی موارد، واقفان حتی کتب خاصی را برای تدریس تعیین می‌کردند یا تأکید داشتند که در مدارس وقفی، دیدگاه‌های خاصی در مباحث کلامی یا فقهی ترویج شود. این دخالت مستقیم واقفان در محتوای آموزشی، گاه به شکل‌گیری مکاتب فکری خاص یا پررنگ شدن برخی جریان‌های فکری نسبت به دیگر جریان‌ها می‌انجامید. نظام وقف با تقویت استقلال مالی مراکز علمی و دینی از حکومت، فضایی نسبتاً آزاد برای رشد و تکامل گفتمان دینی فراهم می‌آورد. در کرمان عصر صفویه، علیرغم رسمیت مذهب تشیع و حمایت حکومت از این مذهب، بسیاری از مراکز علمی و دینی به واسطه برخورداری از موقوفات، از استقلال مالی نسبی برخوردار بودند و برای تأمین بودجه خود، وابستگی چندانی به خزانه حکومتی نداشتند. این استقلال مالی، به انعطاف‌پذیری بیشتر در تولید و ترویج اندیشه‌های دینی می‌انجامید و امکان ظهور و بروز دیدگاه‌های متنوع و حتی انتقادی را فراهم می‌آورد. علما و فقهای که حقوق خود را از محل موقوفات دریافت می‌کردند، آزادی عمل بیشتری برای نقد سیاست‌های حکومت یا ارائه تفسیرهای متفاوت از دین داشتند و این امر، به غنای گفتمان دینی کمک می‌کرد. برخی از موقوفات نیز به صراحت برای حمایت از جریان‌های فکری خاصی همچون اخباریون، اصولیون، حکمت متعالیه یا عرفان نظری وقف می‌شدند و این تنوع حمایت‌ها، به تکرر و تنوع در گفتمان دینی می‌انجامید. نظام وقف با حمایت از تولید، انتشار و ترویج متون دینی، نقش مهمی در شکل‌دهی به محتوای گفتمان دینی داشت. در کرمان عصر صفویه، بخش قابل توجهی از موقوفات به حمایت از تألیف، استنساخ، چاپ و توزیع کتب دینی، تفسیری، فقهی، کلامی و عرفانی اختصاص می‌یافت. این حمایت‌ها که به شکل پرداخت حق‌التألیف به نویسندگان، تأمین

هزینه‌های استنساخ یا چاپ، خرید کتب برای کتابخانه‌های عمومی یا اهدای کتاب به طلاب و علما صورت می‌گرفت، به گسترش دانش دینی و دسترسی عموم به منابع و متون دینی کمک شایانی می‌کرد (سلطانیان و همکار، ۱۴۰۲: ۶۷).

برخی از واقفان با حمایت مالی از مکاتب فکری خاص یا پرداخت هزینه تألیف آثاری با رویکردهای معین، در تعیین محتوا و جهت‌گیری ادبیات دینی تأثیرگذار بودند. همچنین، موقوفاتی برای ترجمه آثار دینی از عربی به فارسی یا نگارش آثار دینی به زبان ساده و قابل فهم برای عموم وجود داشت که به گسترش دامنه مخاطبان گفتمان دینی کمک می‌کرد. مناظرات و گفتگوهای علمی-دینی که با حمایت نظام وقف برگزار می‌شد، عرصه مهم دیگری برای شکل‌گیری و تکامل گفتمان دینی در کرمان عصر صفویه بود. در این دوره، بخشی از موقوفات به برگزاری جلسات مناظره، نقد و بررسی، کرسی‌های آزاداندیشی و همایش‌های علمی اختصاص می‌یافت که در آنها، دانشمندان و علمای دینی به طرح، نقد و ارزیابی دیدگاه‌های مختلف در موضوعات مختلف دینی می‌پرداختند. این مناظرات که گاه با حضور عموم مردم و گاه در حلقه‌های تخصصی‌تر برگزار می‌شد، فرصتی برای چالش‌ها و پرسش‌های جدید، نقد و ارزیابی نظریه‌های موجود، ترکیب و تلفیق دیدگاه‌های مختلف و ارائه راه‌حل‌های نوآورانه برای مسائل و چالش‌های دینی فراهم می‌آورد. برخی از واقفان در وقف‌نامه‌های خود، به صراحت بر لزوم برگزاری چنین جلساتی تأکید می‌کردند و حتی موضوعات خاصی را برای بحث و بررسی پیشنهاد می‌دادند. این فضای گفتگو و مناظره که با حمایت نظام وقف شکل می‌گرفت، به پویایی، خلاقیت و نوآوری در گفتمان دینی کمک شایانی می‌کرد. نظام وقف با ایجاد پیوند میان گفتمان دینی و نیازهای عملی و واقعی جامعه، به کاربردی‌تر شدن و اثربخشی بیشتر این گفتمان کمک می‌کرد. در کرمان عصر صفویه، بسیاری از موقوفات به نهادها و فعالیت‌هایی اختصاص می‌یافت که در مرز میان نظریه و عمل دینی قرار داشتند، همچون دارالافتاءها برای پاسخگویی به پرسش‌های فقهی مردم، مراکز مشاوره دینی برای حل مشکلات خانوادگی و اجتماعی، دیوان‌های قضاوت شرعی برای حل و فصل دعاوی بر اساس موازین دینی و مراکز حسبه برای نظارت بر رعایت اخلاق و آداب اسلامی در جامعه. این نهادها که واسطه‌ای میان عالمان دینی و توده مردم بودند، از یک سو مسائل و چالش‌های واقعی جامعه را به گفتمان دینی منتقل می‌کردند و از سوی دیگر، آموزه‌ها و احکام دینی را به زبانی ساده و کاربردی برای عموم مردم تبیین می‌نمودند. این تعامل دوسویه که با پشتیبانی نظام وقف صورت می‌گرفت، به تطبیق و سازگاری گفتمان دینی با شرایط زمانی و مکانی و پاسخگویی به نیازهای متغیر جامعه کمک می‌کرد. نظام وقف با برقراری پیوند میان گفتمان دینی و دیگر حوزه‌های دانش و فرهنگ، به غنای محتوایی و گسترش دامنه تأثیر این گفتمان یاری می‌رساند. در کرمان عصر صفویه، علیرغم تأکید بر علوم دینی سنتی، بسیاری از موقوفات به حمایت از علوم و دانش‌های دیگری همچون فلسفه، عرفان، ادبیات، هنر، پزشکی، نجوم و ریاضیات نیز اختصاص می‌یافت که در پیوند با علوم دینی قرار داشتند و به غنای فکری و فرهنگی جامعه کمک می‌کردند. این نگاه فراگیر به دانش که ریشه در سنت اسلامی وحدت علوم داشت، به گفتگو و تعامل میان حوزه‌های مختلف دانش می‌انجامید و از انزوا و تحجر گفتمان دینی جلوگیری می‌کرد. واقفانی که از علوم و هنرهای مختلف حمایت می‌کردند، در حقیقت به شکل‌گیری گفتمانی دینی کمک می‌کردند که فراگیر، پویا و گشوده به روی دیگر حوزه‌های فکری و فرهنگی بود. این گفتمان که از مرزهای سنتی علوم دینی فراتر می‌رفت، توان

بیشتری برای پاسخگویی به پرسش‌ها و چالش‌های پیچیده فکری و فرهنگی داشت و مخاطبان گسترده‌تری را به خود جذب می‌کرد (اسدپور و همکاران، ۱۳۹۶: ۲۶).

نتیجه گیری

وقف در کرمان به عنوان ابزاری برای ترویج مذهب شیعه و تثبیت آن در جامعه نقش محوری داشت. شاهان صفوی و نخبگان حکومتی با اختصاص املاک به موقوفات مذهبی، مانند مساجد، حسینیه‌ها و آستان‌های مقدس، به گسترش هویت شیعی کمک کردند. این مراکز به عنوان کانون‌های فرهنگی و دینی، مراسم‌های مذهبی و فعالیت‌های آموزشی را پشتیبانی کردند و اندیشه حاکم شیعی را در جامعه نهادینه ساختند. این یافته‌ها با پژوهش طلایی (۱۳۹۷) درباره نقش موقوفات در توسعه فرهنگ شیعی هم‌سو است. در پایان، این پژوهش نشان می‌دهد که وقف در کرمان دوران صفویه نه تنها منبعی برای تأمین مالی پروژه‌های اقتصادی و رفاهی بود، بلکه به تقویت ساختار اجتماعی و فرهنگی شهر کمک کرد. موقوفات در آموزش، رفاه عمومی، گسترش تشیع و کاهش فقر مؤثر بودند و با بهره‌گیری از منابع مالی، تغییرات مثبتی در جامعه کرمانی ایجاد کردند. وقف در کرمان صفویه نقش کلیدی در تأسیس و پشتیبانی از مراکز علمی و آموزشی داشت. موقوفات با تأمین مالی مدارس علمیه، مساجد و کتابخانه‌ها، آموزش علوم دینی و تربیت علما را تسهیل کردند. این مراکز به عنوان کانون‌های علمی، استقلال آموزشی را تقویت و کرمان را به یکی از مراکز علمی مهم تبدیل کردند. بر اساس نظریه‌های آموزشی اسلامی، وقف با تأمین هزینه‌های مدرسان و زیرساخت‌های آموزشی، به نشر دانش دینی و غیر دینی کمک کرد. این نهاد به عنوان رکنی اقتصادی و فرهنگی، رشد پایدار کرمان و تثبیت تمدن اسلامی را تسهیل کرد. وقف در کرمان صفویه نقشی اساسی در هدایت مذهبی و فرهنگی جامعه داشت. موقوفات با پشتیبانی از مساجد، حسینیه‌ها و تکایا، به عنوان مراکز دینی و فرهنگی، به ترویج مذهب شیعه و برگزاری مراسم‌های مذهبی کمک کردند. این مراکز، با حمایت از روحانیون و برنامه‌های دینی، هویت شیعی را تقویت و اندیشه حاکم را هدایت کردند. بر اساس نظریه‌های فرهنگی اسلامی، وقف به انسجام دینی و حفظ پیوندهای اجتماعی کمک کرد.

کارکردهای فرهنگی، ملی و مذهبی وقف در کرمان در دوران صفویه بسیار مهم و گسترده بوده است. در این دوره وقف با اهداف مختلف مذهبی و فرهنگی شکل گرفته و به خصوص از سوی حاکمان، اشراف و مردم عادی جامعه انجام می‌گرفته است. از جمله کارکردهای مهم وقف در این دوره ارتباط قوی نهاد وقف با نهاد روحانیت که باعث شده بسیاری از موقوفات تحت تولیت علماء و روحانیون قرار گیرد و خود روحانیون نیز موقوفات ایجاد کنند. این امر موجب احترام بالای این نهادها در جامعه و دولت صفوی شده بود. توسعه و گسترش مراسم و آیین‌های مذهبی شیعی مانند عزاداری‌ها، تعزیه، روضه‌خوانی، افطاری در ماه رمضان، برپایی سفره‌ها و جشن‌ها در اعیاد بزرگ اسلامی. این مراسم به واسطه موقوفات بودجه لازم را داشتند و عقاید تشیع را در جامعه پررنگ‌تر می‌کردند. توسعه بناها و مراکز مذهبی از جمله مسجدها و تکایا و حفظ آنها از طریق موقوفات برای تعمیر و نگهداری و تأمین هزینه‌های جاری مانند خادم و مؤذن. نقش وقف در حمایت از آموزش‌های دینی و حوزوی در مدارس دینی کرمان. این موقوفات به تأمین معیشت مدرسان و شهریه طلاب کمک می‌کردند و باعث رونق آموزش دینی شدند. گسترش سفرهای زیارتی برای اقشار کم‌درآمد که توان مالی برای زیارت اماکن مقدسه نداشتند، به واسطه موقوفات که هزینه‌ها را پوشش می‌دادند. به طور کلی وقف در کرمان در دوران صفویه علاوه بر کارکردهای مذهبی، نقشی کلیدی در تحکیم فرهنگی و ملی داشت که با حمایت از نهادهای

دینی، ترویج شعائر مذهبی و ارتقای سطح آموزش دینی همراه بود و باعث پایداری و گسترش این ارزش‌ها در جامعه کرمان شد.

منابع

۱. احمدی، مسلم، عابدی، عباس. ۱۳۹۸. وقف و توسعه مراکز علمی؛ بازشناسی نقش وجایگاه وقف در نظام علمی ایران عصر صفویه. اولین همایش ملی کارکرد وقف در توسعه انسانی با تاکید بر وقف علمی. ص ۷۰
۲. اسدپور، حمید، ولی عرب، مسعود، قنبری مرداسی، جمیله، زاهد زاده، سعید. ۱۳۹۶. سنت نبوی وقف و جایگاه آن در حیات اجتماعی شوشتر از عهد صفوی تا قاجاریه. پژوهش‌های تاریخی، اجتماعی و سیاسی ص ۲۶.
۳. اکبرپوراسکلکی، امیرحسین، پاک‌نهاد، عباس. ۱۴۰۰. اهمیت تعاون در اقتصاد ایران با نگاهی به سایر کشورهای اسلامی. گنجور. ص ۱۰۰
۴. امیدانی، حسین. ۱۳۸۴. نقش وقف در فرآیند توسعه. اسوه. ص ۱۲
۵. باغستانی کوزه گر، محمد. ۱۴۰۲. نقش کنش‌گری‌های اقتصادی زنان در تاریخ ایران و جهان اسلام بر توسعه پایدار شهری (موردپژوهی: موقوفات زنان). نشریه الهیات شهر ۲. ۱۰۱-۱۲۶.
۶. پورصفدر علی صیقلانی، فخرالدین. ۱۳۹۵. نقش پیامبر (ص) و اهل بیت (ع) در گسترش وقف از منظر متون دینی. قدس. ص ۱۱۶
۷. پیربائی، محمدتقی، ایرانشاهی، رحیم. ۱۳۹۹. واکاوی نقش فرهنگ وقف در تکوین ارسن‌های شهری بر اساس نظریه ساخت یابی. نشریه فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی ۲. ۱۷-۳۶.
۸. چلبی، اولیاء، قادری‌نهاد، علی ایلچی‌بی. ۱۳۹۹. ایران عصر صفوی در سیاحتنامه اولیاء چلبی (سفر سوم چلبی به ایران دوره صفوی ۱۰۶۵ ق. / ۱۶۵۵ م). یاس بخشایش. ص ۵۴
۹. خلیلی، مهدی. ۱۳۹۹. وقف، به وقت امروز (جامعه‌شناسی تغییرات اجتماعی وقف). آفرینندگان
۱۰. رجبی‌مندی، جواد، خسروی، حسین، اسلامی، سهراب. ۲۰۲۲. مقایسه ویژگی‌های مجتمع‌های وقفی آموزشی در دوره ایلخانیان و تیموریان ایران. ص ۶۲..
۱۱. رنجبر، محمدعلی، شهریار، بهمن. ۱۳۹۸. وقف بر صوفیه در دوره ایلخانی رابطه‌گرایی‌های دینی ایلخانان ایران با کاهش و افزایش وقف بر صوفیه (۷۳۶-۶۵۶ ق). پژوهشنامه تاریخ تمدن اسلامی. ۸۱-۱۰۶.
۱۲. زارعی، علی، فرزین، سامان، کمالی‌زاد، ژاله، جویره، عطیه. ۱۳۹۹. توسعه حیات شهری اصفهان در دوره شاه سلطان حسین صفوی و تأثیرات سنت وقف بر آن. جامعه‌شناسی تاریخی ۲. ۲۴۳-۲۷۸.
۱۳. سلطانیان، ابوطالب، رحیمی، پریسا. ۱۴۰۲. بررسی اوضاع وقف از دیدگاه سفرنامه‌های دوره صفوی. هفتمین همایش بین‌المللی مطالعات دینی، علوم انسانی و اخلاق زیستی در جهان اسلام. ص ۶۷
۱۴. شهیدی‌پور، محمدرضا. ۱۴۰۰. مبانی وقف و ابتدا. مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی (ص). ص ۲۰
۱۵. صفت‌گل، منصور. ۱۳۸۹. ساختار نهاد و اندیشه‌های دینی در ایران عصر صفوی (تاریخ تحولات دینی ایران در سده‌های ...). موسسه خدمات فرهنگی رسا. ص ۶۰
۱۶. ظهوریان، یوسف، اسدیگی، اردشیر، دلبری، شهربانو، روحی. علیرضا. ۲۰۲۲. ویژگی‌های مراکز آموزشی شیعه در عصر تیموریان و صفویان: نگاهی تطبیقی تاریخی، ۲۱۴۶-۲۱۴۶.

۱۷. کاتوزیان، ناصر . ۱۳۷۹. تحوّل نهاد وقف و دور نمای آینده آن. نشریه دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، ۴۸(۰)، تابستان ۱۳۷۹. ص ۵۰
۱۸. مومنی کرمانی، ملامحمد ، باستانی پاریزی، محمدابراهیم. ۱۳۸۴. صحیفه الارشاد (تاریخ افشار کرمان - پایان کار صفویه). نشر علم، ص ۱۷
۱۹. یوسف جمالی، محمدکریم . ۱۳۸۵. تاریخ تحولات ایران عصر صفوی (از شیخ صفی تا شاه عباس اول). دانشگاه آزاد اسلامی (نجف آباد). ص ۴۲